

УДК

DOI

ВАСИЛЕВИЧ МАРТА

скрипалька, викладачка кафедри інструментально-виконавської майстерності факультету музичного мистецтва і хореографії Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2034-4228>

VASYLEVYCH MARTA

a violinist, a lecturer at the Department of Instrumental and Performance Skills of the Faculty of Musical Art and Choreography of the Borys Hrinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2034-4228>

Бібліографічний опис:

Василевич, М. (2023) Іван Хандошко. Повернення української культурної спадщини: актуальність сьогодення. *Народна творчість та етнологія*, 2 (398), ??-??.

Vasylevych, M. (2023) Ivan Khandoshko. Restitution of Ukrainian Cultural Heritage: Relevance of the Present. *Folk Art and Ethnology*, 2 (398), ??-??.

ІВАН ХАНДОШКО. ПОВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: АКТУАЛЬНІСТЬ СЬОГОДЕННЯ

Анотація / Abstract

Виклики сьогодення змушують якомога глибше занурюватися в нашу минувшину, повертаючи із забуття все, що допоможе відновити історичну справедливість і збагатити культуру України. Статтю присвячено висвітленню постаті віртуоза-скрипаля, якого донедавна називали засновником російської скрипкової школи, Івана Євстахійовича Хандошкіна через призму його українського походження. Творчість І. Хандошкіна до цього часу трактувалася російськими дослідниками винятково як складова російської музичної культури, а всі її деталі, що підкреслювали власне українське начало, замовчувалися. Зрештою, цей випадок не був поодиноким, бо таким чином, за рахунок багатьох імен українського походження, створювалася, збагачувалася і самостверджувалася так звана «російська» культура. Поштовхом до цієї наукової розвідки стала праця українського композитора і музичного діяча Михайла Степаненка, який наголосив на українському походженні музиканта, подав українське звучання його імені, по батькові та прізвища – Іван Остапович Хандошко, а також підтвердив його духовну приналежність до української культури, що проявилася у скрипкових творах. Дотичною до постаті та творчості Івана Хандошка є особистість ще одного українця – царського офіцера Василя Мировича, нащадка найближчого помічника та сподвижника гетьмана Івана Мазепи, переяславського полковника Федора Мировича. За спробу державного перевороту царський уряд стратив Василя Мировича. Тож присвята І. Хандошком однієї з кращих своїх сонат українцеві Василю Мировичу – це ще одне підтвердження української сутності митця. Вивчаючи додаткові музикознавчі та історичні джерела, вдалося уточнити й збагатити інформацію про життя і діяльність І. Хандошка,

що є, на думку авторки статті, дуже важливим як для українського скрипкового виконавства, так і для музичної культури України загалом.

Ключові слова: Іван Хандошко, скрипаль-віртуоз, композитор, педагог, присвята Василю Мировичу.

The challenges of the present force us to delve as deeply as possible into our past, bringing back from oblivion everything that will help us to restore historical justice and enrich Ukrainian culture. The article is dedicated to the description of the figure of the virtuoso violinist Ivan Yevstakhiiiovych Khandoshkin in the light of his Ukrainian origin. He has been considered as the founder of Russian violin school until recently. The heritage of I. Khandoshkin has been still interpreted by Russian researchers exclusively as a component of Russian musical culture and all the details of his works, emphasizing the Ukrainian origin of the composer, are concealed. After all, this case has not been an isolated one, because in this way, at the expense of many names of Ukrainian origin, the so-called *Russian* culture is created, enriched and asserted. The work of Ukrainian composer and musician Mykhailo Stepanenko, who has emphasized the Ukrainian origin of the artist, presented the Ukrainian sounding of his name – Ivan Ostopovych Khandoshko, and confirmed his spiritual belonging to Ukrainian culture, manifested in his violin works, becomes a stimulus for this scientific investigation. There is also another Ukrainian, the tsarist officer Vasyl Myrovych, a descendant of the closest assistant and associate of Hetman Ivan Mazepa, Pereiaslav colonel Fedir Myrovych. Vasyl Myrovych has been executed by the tsarist government for the attempt of a coup d'état. Therefore, I. Khandoshko's dedication of one of his best sonatas to the Ukrainian Vasyl Myrovych is another confirmation of the Ukrainian essence of the composer. Studying additional musicological and historical sources we have managed to clarify and enrich information about the life and works of I. Khandoshko, which is on the article authoress opinion of a great importance both for Ukrainian violin performance in particular and for the entire musical culture of Ukraine in general.

Keywords: Ivan Khandoshko, virtuoso violinist, composer, teacher, dedication to Vasyl Myrovych.

Українська мова й культура, на думку російського імперіалізму, може існувати виключно як частина Росії та її культури.

Таким чином Росія наголошує на своєму існуванні, самостверджуючись за рахунок України.

Тімоті Снайдер [7]

Професійна музична освіта в Україні, як і її роль у формуванні музичної культури Росії, має давнє коріння. Наприкінці XVI ст. по всій Україні існувала густа мережа так званих братств, які, серед інших завдань, мали за мету виховання національних культурних сил. Так були створені і братські школи, які згодом, завдяки більш широким програмам, перетворилися на колегіуми. Останні відігравали значну роль в історії становлення професійного музикування, бо обов'язковими дисциплінами там були церковний спів з нот та музична грамота. Поступово на основі Київського колегіуму, який у другій половині XVII ст. вже мав програму вищого навчального закладу, сформувалася Київська академія, нині відома як Києво-Могилянська академія. Упродовж значного періоду вона була провідною в підготовці музикантів-виконавців, педагогів-теоретиків і композиторів, а серед її вихо-

ванців були Григорій Сковорода та Максим Березовський.

У той самий час назріла потреба у відкритті спеціальної школи для підготовки співаків. Таким чином було відкрито співацьку школу в Глухові, яка проіснувала кілька десятиків років, а згодом навіть стала частиною Придворної співацької капели в Петербурзі. Слід зазначити, що тогочасна імперська Росія все ще була країною контрастів, де азійська розкіш поєднувалася з убогістю, а освіченість – з невіглаством. Тому для розвитку російської імперської культури, зокрема, для поповнення музичних кадрів, з України до Москви й Петербурга викликали професійних півчих, регентів, учителів співу, інструменталістів, а урядові укази свідчать, що в Глухові мали систематично готувати співаків та музик для обслуговування царського двору. Випускники-українці Глухівської співацької школи, серед

яких був і видатний композитор Дмитро Бортнянський, стали частиною професійної музичної культури Росії.

На той час європейська музична культура вже досягла певних вершин, тож царський уряд збагачував свою культуру не лише українськими музикантами-самородками, але й за допомогою видатних європейських митців, спокушуючи їх щедрими винагородами. Одночасно ставлення до місцевих талантів залишалося зневажливим і принизливим. Такою виявилася також доля видатного скрипаля, українця з походження, засновника російської скрипкової школи Івана Остаповича Хандошка, знаного в російській історії скрипкового виконавства як Іван Євстахійович Хандошкін. Після смерті пам'ять про нього практично згасла, фактів про життя і творчість майже не збереглося, і лише за деякими розрізненими матеріалами, зібраними дослідником В. Одоєвським, згодом вдалося частково відновити біографію митця. Хоча талант скрипаля був настільки яскравим, що ще при житті шанувальники називали його «російським Паганіні» та «нашим Орфеєм». Завдяки праці українського композитора і музично-громадського діяча Михайла Борисовича Степаненка, який наголосив саме на українському походженні Івана Хандошка, ім'я митця повернулося на Батьківщину.

У 1730 році прапорщик Преображенського полку, родич гетьмана Данила Апостола, Павло Іванович Апостол, привіз до Петербурга Остапа Лук'яновича Хандошка (правдоподібно, свого кріпака), народженого в селі Перевоз Миргородського полку на Полтавщині. Варто зауважити, що прізвище Хандошко (Хандожко, Гандожко) побутує в Україні до нашого часу, а походить воно від слова «хандожити» – тобто доглядати коней. Російські мистецтвознавці подають відомості, що Остап був кравцем, а також литавристом в оркестрі при дворі Петра III. Інше джерело зазначає, що Остап навчався гри на валторні у придворного валторніста

Антон Шмідта, а пізніше служив в оркестрі графа Петра Шереметьєва.

Саме в родині Остапа Хандошка, який у Петербурзі став Хандошкіним, 1747 року народився син Іван. З раннього дитинства хлопчина виявив неабиякі музичні здібності і вже в шість років почав брати уроки скрипки в італійського скрипаля-віртуоза, придворного камер-музиканта Тіто Порто. Згодом його нібито відправили до Італії, де він продовжив навчання в школі Тартіні в Падуї, але документального підтвердження цьому поки що не знайдено. У 1760 році його зарахували учнем до оркестру великого князя Петра III Федоровича, а 1762 року його було прийнято до придворного оркестру, де він досягнув посад першого камер-музиканта і капельмейстера. Такий злет кар'єри в російському музичному житті був доволі незвичайним для звільненого з кріпацтва. У 1765 році І. Хандошко став викладачем у виховних класах Академії художеств (тобто мистецтв). Поряд з навчанням живопису вихованці цих класів, що були відкриті 1764 року, опановували дисципліни з різних галузей мистецтва, зокрема, гру на музичних інструментах. Можна вважати, що Іван Хандошко був першим педагогом-скрипалем Академії. У сімнадцятирічного педагога на той час навчалося 12 учнів, імена яких, на жаль, не збереглися. Від січня по липень 1783 року він викладав також гру на скрипці вихованцям Вільного театру в Петербурзі, що його на той час очолював відомий актор І. Дмитревський. Твори І. Хандошка, написані в ці роки, були опубліковані в Амстердамі – центрі тогочасного друку нот. Як перший скрипаль придворних оркестрів, а також диригент балетних вистав, він писав музику до балетів, що їх ставила придворна трупа.

У 1785 році князь Григорій Потьомкін, фаворит Катерини II, який став шанувальником і покровителем Івана Хандошка, звернувся до імператриці з листом, у якому попросив звільнити останнього з придворної служби й призначити його на викла-

дацьку роботу в новостворену Академію в Катеринославі, де, на думку Потьомкіна, слід відкрити «Консерваторію для музики». Звичайно, цьому сприяло також українське походження самого Хандошка. Катерина II задовільнила прохання. Тож від 20 лютого 1785 року вийшло «височайше повеління» про призначення директором цього закладу талановитого композитора, скрипаля, диригента та педагога Івана Остаповича Хандошка, і музикант поїхав на батьківщину своїх предків. По дорозі до Катеринослава він затримався в Кременчуці. Слід зазначити, що на той час Катеринослав лише розбудовувався і входив до губернії, головним містом якої був Кременчук, тож усі підготовчі роботи з відкриття Катеринославської музичної академії, яку згодом таки перенесли до Катеринослава, зосередилися саме в Кременчуці. Перебуваючи в останньому, І. Хандошко zorganizував там оркестр із двадцяти семи музикантів та чоловічий хор із сорока шести співаків, з якими і працював, очікуючи на переїзд до Катеринослава. На жаль, у Кременчуці не збереглося тогочасних будівель музичної академії, лише в краєзнавчому музеї, як пам'ять про перебування в місті геніального скрипаля, міститься копія збірника творів Івана Хандошка.

Утім, унаслідок інтриг італійського композитора Джузеппе Сарті, який якраз поступив на службу до Г. Потьомкіна і який вважав Хандошка своїм конкурентом, а також завдяки тому, що іноземців у Росії цінували вище, ніж своїх митців, директором Катеринославської музичної академії, зрештою, затвердили саме Дж. Сарті.

І. Хандошко певний час мешкав у Москві, а 1789 року повернувся до Петербурга. Він жив на пенсію, проте продовжував брати активну участь у музичному житті столиці – концертував при дворі Павла I, виступав на музичних вечорах, тоді ж, як припускають, написав «Чутливу арію» («Чувствительную арию») для скрипки соло, Концерт для альту (але авторство цих творів досі не підтверджене). На жаль,

подальша доля митця була доволі трагічною, хоча його талант як геніального виконавця цінували дуже високо. Як уже зазначалося, ставлення до вітчизняних митців у Росії було зневажливим, усупереч їхнім високим заслугам і на відміну від митців іноземців, тому й матеріальне становище музиканта було не надто привабливим. Для прикладу, право на пенсію іноземні музиканти мали через 10 років служби, місцеві – через 20, скрипаль П'єр Роде, запрошений до імператорського двору, мав оклад 5 000 рублів сріблом, тоді як місцеві – 450–600 рублів асигнаціями. Іноземці мали право грати в «першому» придворному оркестрі, а місцеві музиканти – лише в «другому», бальному. Саме в такому і працював І. Хандошко тривалий час. Щоб друкувати свої твори – а це коштувало надзвичайно дорого – композиторові доводилося позичати гроші. Матеріальна скрута та борги супроводжували його впродовж усього життєвого шляху. В архівах дирекції імператорських театрів збереглися його прохання про видачу «дров'яних» грошей, тобто грошей для придбання палива, що їх виплачували зовсім неохоче. Навіть причиною смерті видатного митця стала матеріальна скрута. Як засвідчують документи, помер Іван Остапович Хандошко 18 березня 1804 року від інфаркту в кабінеті чиновника, коли прийшов просити «пенсіон». Дослідник життя і творчості музиканта Г. Фесечко зазначав, що відспівали І. Хандошка в Казанському соборі й поховали з великим поспіхом наступного дня, через це багато хто з його друзів про поховання не встиг довідатися і не зміг попрощатися з небіжчиком [10]. Поховали І. Хандошка на Волковському кладовищі в Санкт-Петербурзі. Після смерті музиканта його вдова Єлизавета з маленьким сином змушені були існувати на нужденну половину пенсії покійного чоловіка.

Виконавське обдарування Івана Хандошка було різнобічним. За відгуками його сучасників, скрипаль володів прекрас-

ним звуком, дуже теплим і виразним, а також феноменальною технікою. Він був виконавцем концертного масштабу, грав на площах, у театральних залах і навчальних закладах. Захоплювала слухачів його емоційність та задушевність. За свідченнями очевидців, «слухаючи Адажіо Хандошкіна, ніхто не міг стримати сліз, а при <...> сміливих стрибках і пасажах <...> ноги слухачів самі по собі починали підстрибувати» [5].

Володів музикант і вражаючим мистецтвом імпровізації. Є згадка, що на одному з вечорів він зімпровізував 16 надзвичайно складних варіацій на скрипці, перестроєній на *соль, сі, ре, соль* (що зовсім нетипово для строю скрипки). А при спільних виступах із європейськими знаменитостями, які приїжджали до Петербурга, зокрема Магдаленою Сірмен-Ломбардіні (ученицею самого Тартіні), Джованні Батістою Віотті та багатьма іншими, скрипаль завжди виходив переможцем.

Іван Хандошко був видатним композитором, та, на превеликий жаль, збереглася мала частка його творів. Втрачені всі концерти, із сонат залишилося лише чотири, а також кілька варіацій. Свої сонати композитор писав під час суперечливої боротьби напрямів і стилів у російській музиці. Художні тенденції класичного стилю й деякі елементи майбутнього сентименталізму та романтизму дивовижно переплелися в його творах. Серед сонат найвідоміша соль-мінорна Соната для скрипки соло, без акомпанементу. Як стверджують дослідники творчості І. Хандошка, її можна поставити в один ряд з іншими видатними творами світової скрипкової літератури, як наприклад, сонатою «Диявольські трелі» Джузеппе Тартіні. Музика першої частини сонати І. Хандошка, позначена *Marcia Maestoso*, сповнена особливої патетики і скорботи. Друга частина – динамічне *Alegro* – приклад класичної сонатної форми. А за використанням складних технічних прийомів у варіаціях фіналу можна навіть певною мірою «відчути» творчість Нікколо Паганіні. І ось

цікавий момент: лише російський філософ і музикант, князь В. Ф. Одоєвський у своїй «Записці про Хандошкіна» зазначив, що одна зі скрипкових сонат композитора написана «на смерть Мировича» [8], а йдеться тут про ту саму соль-мінорну сонату. Більше ніде в російських джерелах про це згадок не знаходимо, тож очевидно, що загострювати увагу на цьому моменті в Росії було невідгідно. Прояснивши трагічну долю поручика Василя Яковича Мировича, можна зрозуміти скорботу, якою наповнена музика сонати, та причини замовчування присвяти російськими дослідниками творчості Івана Хандошка.

Прізвище Мировичів має глибокий слід в історії України. Дід Василя, переяславський полковник Федір Мирович, випускник Києво-Могилянської академії, став сподвижником і найближчим помічником гетьмана Івана Мазепи. За прикладом останнього Мирович збудував церкву в Переяславі (до речі, у той час так робив багато хто з козацької старшини). Пізніше він був генеральним осавулом при гетьманові Пилипу Орлику. Для створення анти-московської коаліції об'їздив майже всю Європу з таємною дипломатичною місією, довго жив на вигнанні, помер у полоні. Усі його маєтки московська влада конфіскувала. Синів Федора Мировича – Якова та Петра – Петро I заслав до Сибіру, де й народився внук Федора – Василь Якович Мирович. Згодом царською милістю родині було дозволено повернутися до Санкт-Петербурга. Василь Мирович хоч і усвідомлював своє знатне походження, але як «син і внук бунтівників» [11] не міг претендувати ані на повернення йому та сестрам родових маєтків, ані на одержання вищого чину чи звання. Лише завдяки своїй хоробрості, як герой Семирічної війни з Пруссією, він одержав офіцерське звання поручика Смоленського полку. Почуття несправедливості турбувало Мировича. Якимсь під час служби у Шліссельбурзькій фортеці, він довідався, що охороняє ув'язненого після чергового палацового перевороту царя

Іоанна VI Антоновича. У молодого поручика виник план, за яким він мав намір звільнити в'язня, здійснити державний переворот, і, повернувши Іоанна VI на престол, добитися більших прав для України. Проте в останні хвилини план було викрито, а близькі до Іоанна VI тюремники, за наказом Катерини II, убили його. Василя Мировича заарештували і 15 вересня 1764 року стратили на Ситному ринку в Санкт-Петербурзі. Трагічна смерть українця Василя Мировича дала поштовх українцеві Івану Хандошці увіковічити пам'ять про земляка в музиці. Тут варто наголосити: для того, щоб зробити таку присвяту «бунтівникові та зраднику», музикант повинен був мати чітку громадянську позицію і неабияку мужність.

Про українське начало творчості Івана Хандошкі в Росії ніхто і не згадував, зрештою, це була загальноприйнята політика Росії: будувати російську науку й культуру на іноземних іменах, а також за допомогою привезених із так званих «малоросійських земель» музикантів, видаючи їх за «ісконно руских». Усі російські дослідники творчості Хандошкі акцентували на російській пісенній основі його варіацій, і цих варіацій написав композитор багато. Хоча ще 1850 року російський письменник Федір Коні наголошував на походженні Хандошкі: «Знаем ли мы что-нибудь о малороссийском художнике Гандошке, великом скрипаче, обворожившем блистательный двор Екатерины? А между тем Гандошка написал и напечатал до ста композиций для скрипки. Ныне эти творения – археологическая редкость» [8].

Варто зауважити, що українська народна пісня була добре знаною в Петербурзі, її використовували у своїй творчості навіть композитори-іноземці. Щороку до імперської столиці прибувало нове поповнення співаків для придворної капели, які разом зі своїм нехитрим скарбом везли у серцях ностальгію до рідної землі, виливаючи це потім у співі українських пісень. Тож звернення І. Хандошкі до українських пісеньних джерел не лише не було випадковістю,

а, зважаючи на його українське походження, є абсолютно закономірним. Як зазначає Михайло Степаненко, «з композицій майстра, пов'язаних з українським фольклором, до нас дійшли лише “Козачок з 21 варіацією для фортепіано solo”, “12 варіацій ре мажор для скрипки solo” на тему пісні “Вийшли в поле косарі” та “12 варіацій фа мажор для скрипки з акомпанементом баса” на тему танцю “Козачок”» [8].

Ось інформація про твори Івана Хандошкі, що були опубліковані за його життя: 6 сонат для скрипки (6 sonates pour deux violons) – Амстердам, 1781; Варіації на російські теми для скрипки і баса (Chansons russes variées pour violon et basse) – Амстердам, 1781; Нові варіації на російські теми для скрипки (Nouvelles variations sur des chansons russes) – Санкт-Петербург, 1784. Серед творів І. Хандошкі знаходимо виданий 1950 року Концерт для альту, який часто виконується й зараз, проте відсутність автографа твору, а також його стиль змушують дослідників дещо сумніватися в авторстві.

Іван Хандошко прославився свого часу не лише як скрипаль-віртуоз, але і як прекрасний виконавець на гітарі, клавірі, балалайці. Варто також зазначити, що він був одним з перших професійних диригентів у Російській імперії.

Привласнювати чужі імена своїй науці й культурі впродовж усієї історії – цілком звичний для Росії процес. А здійснювати це було доволі просто через великі розміри та багатонаціональний склад самої імперії. З огляду на війну, яку росія веде зараз проти України, відродження імен українських митців і повернення їх українській культурі є надзвичайно актуальним, потрібним і першочерговим завданням. Останнім часом стало значно легше здобувати інформацію про життєвий і творчий шлях музикантів XVIII ст., які були родом з України. Є ширший доступ до творів, про які було зовсім мало інформації. Українські виконавці дуже активно повертають ці композиції на концертну естраду. Таким чином і скрипкові

твори Івана Хандошка були виконані українськими скрипалями Дмитром Ткаченком, Кирилом Стеценком, Петром Цегельським не лише в Україні, але й за кордоном. При цьому завжди наголошувалося саме на українському походженні композитора.

Джерела та література

1. Волинський Й. Дмитро Бортнянський і Західна Україна. *Українське музикознавство*. 1971. С. 185–200.
2. Грінченко М. Пам'яті Я. С. Степового. *Музика*. 1923. № 8–9. С. 3–7.
3. Історія української дожовтневої музики : учбовий посіб. для муз. вузів та ін-тів культури / ред. О. Я. Шпрер-Ткаченко. Київ : Музична Україна, 1969. 586 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Київ : Либідь, 1995. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. 606 с.
5. Раабен Л. Жизнь замечательных скрипачей. Москва ; Ленинград : Музыка, 1967. 210 с.
6. Раабен Л. Скрипка. Москва : Государственное музыкальное издательство, 1963. 94 с.
7. Снайдер Т. До XVIII ст. освітнім центром Російської імперії був Київ. Як українська культура впливала на російську. Лекція 22. *Forbes Ukraine*. 2023. URL : <https://forbes.ua/lifestyle/lektsiya-22-rosiyska-i-ukrainska-kulturi-pidvplivom-odna-odnoi-17022023-11814>.
8. Степаненко М. Три долі. *Світгляд*. 2009. № 1. С. 78–79. URL : <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2009-16-2/svit-2009-16-2-78-stepanenko.pdf>.
9. Субтельний О. Україна. Історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 509 с.
10. Фесечко Г. Иван Евстафьевич Хандошкин. *Советская музыка*. 1950. С. 67–68.
11. Черкаська Г. Один проти Катерини II. Василь Мирович. URL : https://uahistory.com/topics/famous_people/2620.
12. Mischakoff A. *Khandoshkin and the Beginning of Russian string music*. Mich : UMI Research Press, 1983.

References

1. VOLYNISKYI, Y. Dmytro Bortnianskyi and Western Ukraine. *Ukrainian Musicology*, 1971, pp. 185–200 [in Ukrainian].
2. HRINCHENKO, Mykola. In memory of Ya. S. Stepovyi. *Music*. 1923, no. 8–9, pp. 3–7 [in Ukrainian].
3. SHREIER-TKACHENKO, Onysiia. *History of Ukrainian Pre-October Music: A Teaching Aid for Musical Higher Educational Institutions and Institutes of Culture*. Kyiv: Musical Ukraine, 1969, 586 pp. [in Ukrainian].
4. POLONSKA-VASYLENKO, Nataliia. *History of Ukraine: In Two Volumes*. Kyiv: Lybid, 1995. Vol. 2: From the Mid-17th Century to 1923. 3rd ed. 606 pp. [in Ukrainian].
5. RAABEN, Lev. *Life of Wonderful Violinists*. Moscow; Leningrad: Music, 1967, 210 pp. [in Russian].
6. RAABEN, Lev. *Violin*. Moscow: The State Musical Publishers, 1963, 94 pp. [in Russian].
7. SNYDER, Timothy. Kyiv has been an Educational Center of the Russian Empire till the 18th Century. How Ukrainian Culture has Influenced the Russian One. Lecture 22. *Forbes Ukraine*. 2023. Available from: <https://forbes.ua/lifestyle/lektsiya-22-rosiyska-i-ukrainska-kulturi-pidvplivom-odna-odnoi-17022023-11814> [in Ukrainian].
8. STEPANENKO, Mykhailo. Three Destinies. *Outlook*, 2009, no. 1, pp. 78–79. Available from: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2009-16-2/svit-2009-16-2-78-stepanenko.pdf> [in Ukrainian].
9. SUBTELNYI, Orest. *Ukraine. History*. Translated from English by Yurii SHEVCHUK, prefaced by Stanislav KULCHYTSKYI. Kyiv: Lybid, 1991, 509 pp. [in Ukrainian].
10. FESECHKO, G. Ivan Evstafievich Khandoshkin. *Soviet Music*, 1950, iss. 12, pp. 67–68 [in Russian].
11. CHERKASKA, Hanna. *Alone against Catherine II. Vasyl Myrovych*. Available from: https://uahistory.com/topics/famous_people/2620 [in Ukrainian].
12. MISCHAKOFF, Anne. *Khandoshkin and the Beginning of Russian String Music*. Mich: UMI Research Press, 1983 [in English].

Надійшла / Received 10.04.2023

Рекомендована до друку / Recommended for publishing???